

LUCYNA STANKIEWICZ

Uniwersytet Wrocławski
e-mail: Lucynastankiewicz@wp.pl

FUNKCJA MORALIZATORSKA SENTENCJI APPIUSZA

ABSTRACT. Stankiewicz Lucyna, *Funkcja moralizatorska sentencji Appiusza* (The moralizing function of Appius maxims).

The article talks about the aphorisms of Appius (Appius Claudius Caecus, c. 360 BCE – 275 BCE), the first individualized figure in Latin literature. The author introduces the reader to the motifs of the aphorisms and at the same time proposes a translation of these verses.

Keywords: Appius (Appius Claudius Caecus); sententia; Versus Saturnius

Za najstarszego znanego z imienia pisarza rzymskiego uchodzi Appiusz Klaudiusz (ok. 360 p.n.e. – ok. 275 p.n.e.) o przydomku *Caecus*, *Ślepy*, o którym jurysta z II w. n.e., Pomponiusz (Dig. I 2, 2, 36) mówił, że był pierwszym pisarzem – prawnikiem: „hunc etiam [actiones] scripsisse traditum est primum de usurpationibus, qui liber non estat”¹. Jego działalność społeczno-polityczną (w tym liczne sprawowane urzędy) oraz reformatorską w zakresie prawa i religii, a także alfabetu łacińskiego, przedstawiono w pracy z 2008 r. dedykowanej Profesorowi Sylwestrowi Dworackiemu². Tam również zasygnalizowano aktywność cenzora w zakresie piśmiennictwa łacińskiego, wspominając o jego autorstwie zaginionej książeczki, *Sententiae*, zawierającej zbiór myśli sentencjonalnych. Z tego zbioru zachowały się trzy maksymy, które są wskazywane przez źródła jako wspomniane *sententiae* (Fest. 418 L.), *carmen* (Cic *Tusc.* 4, 2, 4) lub *carmina* (Ps. Sall. *ep.* 1,1,2).

---

¹ „Mówią, że jako pierwszy (Appius Claudius «Caecus» zwany Sturękim) napisał monografię o przerwie terminu zasiedzenia, lecz księga ta nie dochowała się do naszych czasów”. Dig. I 2,2, 36. Księga I Dig. była zatytułowana *De origine iuris et omnium magistratuum et successione prudentium* (*O pochodzeniu prawa i wszystkich urzędów oraz o rozwoju nauki prawa*).

²Vide Stankiewicz 2008: 215–221.

Omówimy je w kolejności zaproponowanej przez Jürgena Blänsdorfa³.

Fragment I

...<ae>qui animi compotem esse,
ne quid fraudis stuprique ferocia pariat.

Tę sentencję przekazał nam gramatyk Festus⁴ w *De verborum significatu* (418 L.), kiedy objaśniał słowo *stuprum* występujące m.in. w sentencjach Appiusza: „**Stuprum** pro turpitudine antiquos dixisse apparet in Nelei carmine” ([zazn. – L.S.] 2): „foede stupreque castigor cotidie”. Et in Appi sentiitiis (1): „qui animi conpotem esse, nequid fraudis stuprique ferocia pariat”⁵. Fragment ten wyróżnia się kunsztownym stylem, ponieważ wyrażenie *fraudis stuprique* ma analogie w języku prawniczym⁶. Może to świadczyć o tym, że Appiusz, adaptując myśl grecką, nadawał jej charakter rzymski. Jeśli chodzi o rekonstrukcję fragmentu I, uczeni dawali różne propozycje interpretacji tekstu, by sentencja była czytelna i dobrze zrozumiana. Wersję wersu Appiusza z *qui 'animi conpotem esse'* Stoessl odrzuca i proponuje czytać sentencję następująco: „<decet sui quemque> animi compotem esse”⁷. Już wcześniej Marx uważał, że *qui* występujące w lemmacie Festusa, należy traktować jako imperativus czasu terażniejszego od *queo*, *ire* – *móc*, *zdolać*, *potrafić*, z czym Stoessl się nie zgadzał⁸. Uczony niemiecki odczytał jednocześnie występujące w 1. wersie sentencji *compote esse*; tu *compote* jest nominatiwem l. poj., obok innej formy – *compos* (Zob. CIL XI 1, 3247: *compote factus, circa, compote* nom. sing.)⁹.

Margherita Marini¹⁰ twierdzi natomiast, że przyjmując testimonium Festusa, 418 L., jako kompletne i właściwe, *qui* początkowe mogłoby znaczyć to

³Blänsdorf 1995.

⁴*Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*.

⁵Paul. 419 L.: „**stuprum** pro turpitudine antiqui dixerunt, unde est in carmine...”.

⁶Cf. Pr. XII Tablic 3,1: *aeris confessi, rebusque iure indicatis*; Tabl. 12, 2: *Si nox furtum faxit*. Vide M. Leumann-J. B. Hofmann-A. Szantyr II, 1963, wyd. 5: 412; R. Kühner-G. Stegmann II 1, 1966, wyd. 4: 6.

⁷Stoessl, 1979: 18–22.

⁸Vide Neue-Wagener I 2, 816 n.; Lejay (1920: 133–134) przyjmuje rekonstrukcję 1. wersu fragmentu zaproponowaną przez Haveta w czasie kursu prowadzonego w Collège de France. Brzmi ona następująco: „Tui animi compote es / Ne quid fraudis stuprique ferocia pariat (= pareat)”. Ta rekonstrukcja sprowadza maksymę do zdania złożonego ze zdania głównego (z imperatiwem czasu terażniejszego) oraz zdania podrzędnego przeczącego, a zatem przybliża sentencję Appiusza do stylu jego czasów.

⁹Tekst ThLL III 1906–1912, col. 2136–2138, s. v. *compos*, 54, odnotowuje tylko jeden przykład użycia *compos*: Ov. *Met.* 8, 35: „vix sua, vix sane virgo Niseia compos / mentis errat”. Zob. *compos sui, panujący nad sobą, nad swymi uczuciami (przytomny, opanowany)*, wg *Słownika łacińskopolskiego*. T. I, A–H, pod red. Korpantego. Cf. także: „*compos sui*” – *panujący nad sobą. Człowiek miotany wewnętrznym gniewem, cierpieniem, zemstą lub jakimkolwiek innym uczuciem, lecz wobec osób innych siłą woli zachowujący spokój, i dalej – jest „compos sui”*, Czapiński 1892, s. v.

¹⁰Marini 1985: 3.

samo, co starożytny *ablatus instrumentalis*, w jakiś sposób odpowiadający *utinam* u Plauta (*Cas.* 279¹¹; *Rud.* 1166; *Trin.* 923, 998; *Men.* 451 itp.), Terencjusza (*Phorm.* 123: „*qui illum di omnes perduint*”), a nawet u Cyserona w listach do Attyka (*ad Att.* 4,7,1: *qui illi di irati*). W przypadku *qui = utinam* mamy na myśli *coniunctivus optativus* 'że jest możliwe, słuszne, dozwolone' lub formuły, które wyrażają *auspicium*.

Propozycję Giardiny¹², który poprawia omawiane *qui* na *sui*, uczona akceptuje, choć z zastrzeżeniem, że wówczas należałoby uzupełnić świadectwo Festusa o domyślne *oportet, licet* lub *docet*, od których zdanie byłoby zależne. Na testimonium gramatyka (z zachowaniem *qui*) powołał się również Profesor Władysław Strzelecki w swoim wydaniu fragmentów *Bellum Punicum*¹³ Gneusza Newiusza:

- frg. 42   *seseque ei perire mavolunt ibidem
quam cum stupro redire ad suos popularis.*
Wolą tam zginąć niż z **hańbą** wrócić do swego ludu¹⁴.
- frg. 43   *sin illos deserant fortissimos viros,
magnum stuprum populo fieri per gentis.*
Jeśliby oni opuścili swych najdzielniejszych mężów,
wielką **hańbę** ściągłoby na swój lud na świecie.

Te dwa fragmenty pochodzące z eposu Newiusza (*Fragmenta incertae sedis*) odnoszą się do tej samej sytuacji. Badając je, uczeni skupili się na aspekcie lingwistycznym, to znaczy na użyciu *stupro / stuprum* w kontekście wartości militarno-cywilnych.

Stuprum w pierwszym wypadku dotyczyłoby żołnierzy rzymskich; jeśliby oni wrócili do swej ojczyzny po tym, jak uzyskaliby wolność (zostali wykupieni) poddając się wcześniej wrogowi. *Stuprum* łączone z *magnum* dotyczyłoby natomiast – w drugim przypadku – *populus, lud rzymski* (jako całość), *naród*, jeśli ten opuściłby tych dzielnych żołnierzy w nieszczęściu, bez skutecznej interwencji militarnej.

Te dwa epizody łączą się ze zwycięskim oporem, który miał miejsce w 255 r. p.n.e. pod Clupea¹⁵. Występujące u Appiusza w I frag. *stupri* może oznaczać *przemoc materialną, fizyczną*, jak również *moralną*¹⁶. Peter Langen w pracy dotyczą-

¹¹ Pl. *Cas.* 279: *qui illum di omnes deaeque perdant*. Vide Palmer 1954: 313.

¹² Giardina 1974.

¹³ Strzelecki 1964: 22 n.; vide Pigoń 2006: 25–42.

¹⁴ Madyda 1965: 157–177; z tego artykułu pochodzi przekład *Wojny punickiej* Newiusza.

¹⁵ Clupea (Clypea, pierwotnie grec. *Aspis*), miasto i przylądek w Byzancjum (w Afryce północnej), zdobyte przez Rzymian w czasie I wojny punickiej. W 47 r. p.n.e. – po zwycięstwie Cezara – zostało kolonią rzymską.

¹⁶ Zupełnie inny jest przypadek *Nelei carmen* (różnie datowanej w III wieku), której fragment odnosi się do Tyro (matki Neleusa i Peliasa). Krótco przed rozpoznaniem swoich dzieci (już dorosłych) mówi ona o nękanii, jakiego doświadczyła ze strony macochy. Występujące

cej komedii Plauta ustalił, że w nieuszkodzonych wersach palliaty (przekazanych przez manuskrypt) *stuprum* jest użyte ‘tylko w odniesieniu do nielegalnej (niedozwolonej) relacji z kobietą zamężną’¹⁷. Możemy więc w tym przypadku mówić o pogwałceniu normy zachowania.

Kolejnym świadectwem dotyczącym użycia *stuprum* przez Appiusza jest *passus* u Liwiusza (XXII, 57, 2–3), w którym mówi się o wydarzeniach następujących bezpośrednio po porażce pod Kannami w 216 roku. Dotyczy Rzymu:

Territi etiam super tantas clades cum ceteris prodigiis, tum quod duae Vestales eo anno, Opimia atque Floronia, stupri compertae et altera sub terra, uti mos est, ad portam Collinam necata fuerat, altera sibimet ipsa mortem consciverat. L. Cantilius scriba pontificius quos nunc minores pontifices appellant, qui cum Floronia stuprum fecerat, a pontifice maximo eo usque virgis in comitio caesus erat, ut inter verbera expiraret.

Oprócz tak wielkich klęsk różne *prodigia* wprawiły Rzymian w przerażenie, ale zwłaszcza to, że w tym roku przyłapano na uprawianiu nierządu dwie westalki, Opimię i Floronię; jedną zgodnie z obyczajem żywcem pogrzebano obok *porta Collina*, druga popełniła samobójstwo; Lucjusz Kantyliusza, pisarza naczelnego kapłana (nazywają takich ludzie obecnie „młodszy-mi kapłanami”), który uprawiał nierząd z Floronią, kapłan najwyższy na miejsu publicznym tak ochłostał, że ten wśród razów zakończył życie. (Przeł. W. Strzelecki)

O tym samym wydarzeniu wspomina annalista rzymski Lucjusz Kasjusz Hemi-na (2 poł. II w. p.n.e.), autor *Annales*, w IV księdze poświęconej II wojnie punickiej, pt. *Bellum Punicum posterior* (Prisc. GLK II 294 = frg. 32 Peter). Również św. Hieronim (*Chron.*, s. 216) nawiązuje do r. 216, wspominając to wydarzenie¹⁸: „Romae virgines Vestae ob stupri reatum terra obrutae sunt”.

Należy zauważyć, że połączenia wyrazowe *stupri compertae* i *stuprum fecerat* użyte przez Liwiusza (XXII 57, 2–3) pojawiają się w znaczeniu odmiennym, w porównaniu ze znaczeniem zazwyczaj używanym przez historyka. W cytowanym tu tekście *stuprum* oznacza szczególną relację niedozwoloną, a dotyczy ona pogwałcenia prawa, które obligowało westalki do zachowania czystości trwającej 30 lat.

Zauważmy, że termin *stuprum* jest odmienny u Liwiusza nawet w odniesieniu do definicji, która dotyczyła przestępstwa nazywanego *incestus (-um)*¹⁹, *nieza-*

t tutaj *stupre* tworzy wraz z *foede* hendiadys. Cf. Hartleb-Kropidło 2004: 113; *Pudebat, credo, commemoramentum stupri*, frg. V *Plocium*; Rychlewska 1990: 310, *stuprum = hańba*.

¹⁷Langen 1973: 194–196. Cf. także frg. V *Plocium*, komedii Cecyliusza Stacjusza: *Pudebat, credo, commemoramentum stupri*. W znaczeniu cudzołóstwa występuje *stuprum* w tragedii Akcjusza *Atreus*. Vide Accio Lucio, *Frammenti tragici*, 34, frg. VI.

¹⁸Werke 1956.

¹⁹Na przykład cf. Liv. II 42, 11: „ut Oppia virgo Vestalis damnata incesti poenas dederit”; por. Także Liv. IV 44, 11; VIII 15, 8 itd.; Zob. *Incestus, – us* (lub *incestum, -i*) w *Słowniku łacińsko-polskim* Sondela (1997, s. v).

chowanie czystości przez westalkę, cudzołóstwo. Dochodzimy do wniosku, że określenie *stuprum* w tym specyficznym znaczeniu dotyczyło tylko wydarzeń z 216 roku p.n.e. Gdy chodzi o tradycję liwiuszowską (związaną z 216 roku p.n.e.), to znamy wersję tych wydarzeń przekazaną w języku greckim u Plutarcha, w *Żywocie Fabiusza Maksymusa* XVIII 3, gdzie specyficzne przestępstwo – *stupri compertae* – jest oddane ogólnie, jako „odkrywszy, że są skorumpowane”.

Unikalność wyrażenia językowego (*stuprum*), zastosowanego przez Newiusza w odniesieniu do wydarzenia z 216 r. p.n.e. polega na tym, że zostało ono zaczerpnięte z tradycyjnej terminologii prawniczej, odnoszącej się do wykroczenia westalek, które to przestępstwo zazwyczaj określa się terminem *incestus, -um*²⁰.

Stuprum jest zatem terminem ogólnym (a samo przestępstwo określa się mianem *crimen incesti*)²¹. Jak twierdzi Enrico Flores²², jest to słowo wywodzące się z języka potocznego, a nie prawniczego i prawdopodobnie użycie tego terminu – *stuprum* (datowanego na 216 p.n.e.) zawdzięczamy urzędnikowi sporządzającemu protokół w zastępstwie skazanego na śmierć niejakiego Cantiliusa, który do tego roku pełnił funkcję *scriba pontificius*. Można także powiedzieć, że interesujący nas termin odnosi się do niedozwolonej relacji według prawa (zarówno cywilnego jak i sakralnego), oraz moralności, której od obywateli rzymskich wymagano. Jeszcze raz podkreślę, że analizując fragmenty eposu Newiusza obserwuje się przejście od znaczenia *stuprum* jako pogwałcenia normy prawnej do tego terminu w znaczeniu pogwałcenia normy etycznej („hańby” militarnej lub cywilnej).

Sentencja Appiusza może mieć paralelę w komedii greckiej. Jej treść przypomina gnomy Menandra. W szczególności ten fragment:

...ὄργῆς γὰρ ἀλογίστεον κρατεῖν...
ἐν ταῖς ταραχαῖς μάλιστα τὸν φρονοῦντα δεῖ,
Koerte fig. 519, v.2

który Profesor Jerzy Łanowski przetłumaczył: „... gdyż gniew bezrozumny / Zwłaszcza w kłopotach powściąga człek mądry”²³.

²⁰ Zob. Non. 731, s.v. „*stuprum*... veteres pro adulterio et vitio ponunt”; Pl. *Amph.* 883; „*stupri, dedecoris a viro argutam meo*”; Sall. *Hist.* III 98: „ac statim fugitivi... rapere ad *stuprum* virgines matronasque”. Vide *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny...*, s.v. *stuprum, adulterium, incestum. Stuprum* (hańba), pierwotnie oznaczało karę chłosty, którą orzekano za jakiegokolwiek działania hańbiące. Oznacza ono także pohańbienie, które jest rezultatem popełniania wszelkiego rodzaju czynów nierządnych. Na mocy ustawy: *lex Iulia de adulteriis coercendis* używano *stuprum* w znaczeniu *adulterium, cudzołóstwo*. Z czasem te dwa terminy zaczęto jednak rozróżniać. Cf. Forcellini 1858–1887, s.v. *stuprum*.

²¹ Guizzi 1968: 53.

²² Flores 1978.

²³ Cf. „Θυμοῦ κράτει” – „Panuj nad gniewem” (Bielawski 2017: 217–218).

Także fragment 8 G.-P. Solona, mający cechy poezji dydaktycznej, w którym poeta przestrzega, że dostatek, przesytność sprowadzają pychę na ludzi niezbyt rozumnych, mógł spodobać się reformatorowi Appiuszowi:

τίκτει γὰρ κόρος ὕβριν, ὅταν πολὺς ὄλβος ἔπηται,
ἀνθρώποις ὀπόσοις μὴ νόος ἄρτιος ἦι.

Wymowa tej gnomy przypomina tekst łaciński, np.:

– τίκτει γὰρ κόρος ὕβριν – por. z Appiusza *ferocia pariat* (=pareat),
– ὀπόσοις μὴ νόος ἄρτιος ἦι – por. z App. *animi comotem esse*,
– ὕβριν – por. z App. *quid fraudis stuprique*²⁴.

Po przeanalizowaniu nielicznych świadectw antycznych oraz zapoznaniu się z badaniami współczesnych uczonych, postanowiłam nadal preferować cytowaną przekład I fragmentu sentencji Appiusza jako tekst wiarygodny²⁵:

... Panuj nad sobą, abyś przez zuchwałość
Nie dopuścił się czynu haniebnego.

Fragment II

Amicum cum vides, obliviscere miserias,
Inimicus si es commentus nec libens aequae.

Druga sentencja Appiusza Klaudiusza jest nam znana dzięki gramatykowi Pryscjanowi (GLK II 384)²⁶, który przytacza ją, kiedy mówi o biernym zastosowaniu niektórych deponentiów łacińskich. Z jego testimonium dowiadujemy się również, że występujące w 2 w. *commentus* należy rozumieć σεσοφισμένος. Pierwszy wers sentencji nie budzi kontrowersji: „Kiedy widzisz przyjaciela zapominasz o nieszczęściach”. Drugi sprawia kłopot badaczom, którzy interpretują go według własnego doświadczenia filologicznego. Pojawiają się więc różne objaśnienia²⁷. Zrodziły się dwie zasadnicze tendencje wśród uczonych: jedni uwzględniają przekaz gramatyka, drudzy starają się wykazać rozbieżność Pryscjana z oryginałem i krytykują tłumaczenie *commentus* jako σεσοφισμένος (part. perf. pass. od σοφίζω, *pouczać, dawać mądrość, jak sofista mówić i działać*)²⁸.

²⁴ Cf. Theognis I 153–154 van Groningen, 60 n. Zalewska 1986: 201–210; Komornicka 1987: 132–133 (nt. przyjaźni u Teognisa).

²⁵ Stankiewicz 2008: 219.

²⁶ „Varro ... passive dixit. Appius Claudius: amicum cum vides, ...”.

²⁷ Zob. Ballaira 1968: 150–159. Uczony akceptuje *commentus* jako grecką formę σοφίζομαι. Niebuhr przypisał *commentus* znaczenie πεπλασμένος, *fikcyjny, fałszywy*.

²⁸ Wg *Słownika łacińsko-polskiego* (red. M. Plezia): *comminiscor*,-i,-mentus sum, *wymyślić, zmyślić, upozorować, udać* (act. Ter. Andr.657). Por. ThLL III 2, 1887, s.v. *comminiscor*, *legitur*

Marx tłumaczy ten grecki termin jako *dissimulatus* (od *dissimulo* – *maskować się, ukrywać*) oraz proponuje w drugim wersie domyślne *cum vides* i *obliscere miserias*, jednocześnie zachowując tradycję Pryscjana²⁹. Zdaniem uczonego, sentencję Appiusza należy rozumieć następująco:

Kiedy widzisz przyjaciela, zapominasz o nieszczęściach,
ale jeżeli jesteś nieprzyjacielem ukrytym (zamaskowanym), kiedy widzisz
przyjaciela, równie chętnie nie zapominasz o nieszczęściach.

Można odnieść wrażenie, że uczonego chciał widzieć w analizowanych wersach kontrast między szczerą przyjaźnią a przyjaźnią obłudną, udawaną. Margherita Marini³⁰ uważa, że takie subtelne rozumowanie Marxa nie mogło być przyjęte przez mentalność rzymską, logiczną i konkretną. Natomiast Paul Lejay zdecydowanie stwierdza, że „en resume la maxime ne rime à rien”, a więc sentencja rekonstruowana przez niemieckiego uczonego nie ma sensu.

Kolejnym badaczem, uwzględniającym w swojej pracy testimonium Pryscjana, jest Baehrens³¹, który jako pierwszy formę σεσοφισμένοϛ rozumie jako *sapiens*. Ballaira³² natomiast, uznając świadectwo Pryscjana, przyjmuje propozycję Baehrensa, ale proponuje także wymienić *inimicus* na *inimicum*, by nadać sentencji znaczenie dokonane, a więc czynności skończonej. Dopuszcza on również umieszczenie w drugim wersie <*cum vides*> i tłumaczy sentencję:

Kiedy widzisz przyjaciela, zapominasz o nieszczęściach,
Kiedy widzisz nieprzyjaciela, jeżeli jesteś mądry, nie zapominasz
o nieszczęściach równie chętnie.

Ostatecznie Giardina³³ akceptuje tłumaczenie, które przekazał Ballaira i żeby je potwierdzić, cytuje pewną sentencję: „βέλτερος ἀλκήεντος ἔφϛ σεσοφισμένοϛ ἀνῆρ”. Ps. Phoc. 130. Nie zgadza się natomiast z wprowadzeniem przez niego domyślnego <*cum vides*> w drugim wersie. Utrzymuje także wariant zastąpienia *aeque* przez *seque* (imperativus), ponieważ wtedy odpowiadałby on formie *obliscere* w pierwszym wersie. Dlatego Giardina proponuje przekład sentencji, który brzmi:

part. perf. apud App. Claudi., vide 5 sensu obscuro: App. Claud. carm. frg.2: „amicum cum vides obliscere miserias; inimicus si es...”

„Commentus, nec libens aeque” (Prisc. *Gramm.*, 384 commentus σεσοφισμένοϛ...).

²⁹Marx 1897: 220; według uczonego (s. 219) fr.2 Appiusza przypomina sentencję Filemona (108 Koerte), o czym wspomnę na kolejnych stronach artykułu.

³⁰Marini 1985: 5–6; Lejay 1920: 130.

³¹Baehrens 1886: 36.

³²Ballaira 1968: 199.

³³Giardina 1974: 258–259.

Kiedy widzisz przyjaciela, zapomnij o nieszczęściach,
nie idź chętnie za nieprzyjacielem, jeżeli jesteś mądry.

Druga tendencja w interpretacji drugiego wersu fr.2. Appiusza Klaudiusza jest widoczna w badaniach prowadzonych przez dwóch uczonych: Edmunda Haulera³⁴ i Paula Lejaya³⁵, którzy twierdzą, że Pryscjan popełnił błąd traktując *commentus* jako stronę bierną. Lejay twierdzi ponadto, że znaczenie *es commentus* jest medialne i dlatego utrzymuje lekcję *inimici*. Z kolei Hauler zauważa, że z testimonium Pryscjana zostało błędnie przepisane pierwotne *inimicos* zam. *inimicus*, stąd pochodzi błędne odczytanie *commentus* jako passivum, która to forma jest właściwie medialna.

Jeżeli chodzi o rekonstrukcję omawianej sentencji Appiusza, może warto jeszcze wspomnieć o propozycji włoskiego uczonego, Giardiny³⁶, który sądzi, że drugi wers tej myśli gnomicznej powinien kończyć się formą czynną, a mianowicie *seque* (zam. *aeque*)³⁷, której potwierdzenie znajdziemy u Pryscjana (GLK II 396): „multa similiter ancipiti terminatione in una eademque significatione protulerunt antiqui, ut... ‘sequo’ et ‘sequor’...”. Traktuje bowiem on formę z 1w. *obli(vi)scere* jako imperativus, dlatego w wierszu 2. powinien być zapis paralelny, tzn. *nec libens* (= *non libens*) *seque*, w którym *seque* to *imperativus praesentis*. Uczony ten twierdzi także, iż wyrażenie *si es commentus* należy rozumieć *si sapiens*, *si es sapiens*, a zatem *commentus* = *sapiens*.

Bardzo rozbudowaną rekonstrukcję sentencji Appiusza zaproponował Léon Herrman³⁸, który połączył dwie maksymy w jedną całość i zaproponował czytać tekst następująco:

Amicum cum vides obliscere miserias
Inimicus si est commentus nec libens aequae
Animi compote esse <te decet>
Ne quid <tibi> fraudis stuprique ferocia pariat.

Uczony tłumaczy tę sentencję dosłownie:

Jeśli widzisz przyjaciela, zapomnij o swoich nieszczęściach,
ale jeśli jest to wróg, nie polegaj zbyt na swojej wyobraźni,
wskazane jest, abyś był panem swojej duszy z obawy,
że w swoim okrucieństwie może on zrodzić dla ciebie
podstęp lub zniewagę.

³⁴Hauler 1915: 371–373.

³⁵Lejay 1920: 133–134.

³⁶Giardina 1974: 259.

³⁷Od czasownika *sequor*; -i, - secutus sum, użytego tutaj w stronie czynnej, czyli *sequo*, - ere (Gell. 18,9,8: „sequo et sequor... consuetudine loquendi differunt”). Podają za *Słownikiem łacińskopolskim*, T.V (S–Z) (red. M. Plezia).

³⁸Hermann 1964: 258.

Można domniemywać, że Hermann chciał wskazać na zalety estetyczne analizowanych sentencji³⁹, ale czy takie połączenie fragmentów i zaproponowana ich rekonstrukcja mogą świadczyć o rzetelności badań?

Pozostaje jeszcze do omówienia kwestia źródeł do prezentowanych przez Appiusza sentencji. To, że 1. wers: „amicum cum vides...” pochodzi z komedii nowej Filemona udowodnił Marx⁴⁰, na podstawie palliaty Plauta *Trinummus*, v. 363: „sapiens... ipse fingit fortunam sibi”. Nie mamy jednak pewności, czy Plaut korzystał z oryginału, mógł przecież zaczerpnąć tę myśl z tradycji rodzimiej.

Na greckiego komediopisarza wskazał także Giardina⁴¹, proponując łączyć omawiany wers z dwoma wersami Filemona⁴²:

...ὄταν τις τυγχάνῃ λυπούμενος,
ἤττον ὀδυνᾶται, φίλον ἐὰν παρόντ' ἴδῃ. fr. 108 K. – A.

Pewne podobieństwo (*loci similes*) mają także kolejne wersy tego komediopisarza:

Ἄρ' ἐστὶ τοῖς νοσοῦσι χρήσιμος λόγος.
ὡς σπληνῖον πρὸς ἔλκος οικείως τεθῆν
τὴν φλεγμονὴν ἔπαυσεν, οὕτω καὶ λόγος
εὐκαιρὸς εἰς τὰ σπλάγχνα κολληθεὶς φίλων
ἐνψυχίαν παρέσκε τῷ λυπομένῳ. fr. XXV a. b., K. – A.

Paralelne cytaty można także znaleźć w sztukach Menandra:

ἠδὲ γε φίλου λόγος ἐστὶ τοῖς λυπομένοις fr. 863 K. – A.

oraz

τῷ μὲν τὸ σῶμα <γάρ> διακειμένῳ κακῶς
χρεῖα ἴατροῦ, τῷ δὲ τὴν ψυχὴν φίλου·
λύπην γὰρ εὖνους οἶδε θεραπεύειν λόγος. fr. 865 K. – A.

Związek sentencji Appiusza z dramatem greckim, a w szczególności z jednym z trzech wielkich tragików, Eurypidesem (*Orestes* 725–728), wykazał w swoim artykule Franz Stoessl⁴³. Uczony, na podstawie sceny rozmowy Orestesa z Pyladesem, nawiązuje do pewnej myśli znanej z literatury greckiej:

³⁹Marini 1985:4.

⁴⁰Marx 1897: 217 nn.

⁴¹Giardina 1974: 257.

⁴²Fragmety greckich sztuk cytuje się głównie według wydania *Poetae comici Graeci* vol. VI, Berlin–New York 1998, vol. VII, Berlin–Novi Eboraci, 1998. Cf. także Stobajos, *Floril.* V 1014 H.

⁴³Stoessl 1979: 18–23.

Ἄλλ' εἰσορῶ γὰρ τόνδε φίλτατον βροτῶν
 Πυλάδην δρόμῳ στείχοντα Φωκέων ἄπο,
 ἦδεῖαν ὄψιν · πιστὸς ἐν κακοῖς ἀνὴρ
 κρείσσων γαλήνης ναυτίλοισιν εἰσορᾶν.

Lecz widzę oto najbliższego z ludzi –
 z Fokidy⁴⁴ zmierza tu szybko Pylades!
 Miły to widok: mąż wierny w nieszczęściach,
 Lepszy niż dobra pogoda na morzu. (Przeł. R. Chodkowski)

Zestawia także pewne wyrażenia z przytoczonego tu cytatu z wypowiedzią rzymskiego autora. I tak, np. porównuje występujące w tragedii Eurypidesa: εἰσορῶ, εἰσορᾶν, ὄψις z *cum vides* Appiusza; następnie zestawia πιστὸς ἀνὴρ z łac. *amicum*, czy wreszcie proponuje, żeby traktować ἐν κακοῖς jako *miserias*⁴⁵.

Argumentację, którą zaproponowali Giardina i Stoessel wprawdzie nie wszyscy akceptują⁴⁶, ale trudno zaprzeczyć, że w dramacie starożytnym nie pojawiały się tendencje moralizatorskie. Szczególnie komedia nowa, która w znacznej części czerpała z tragedii Eurypidesa, o którym Kwintyliusz⁴⁷ mówił, że jest on *sententiis densus*, dostarczała gnom moralizatorskich. Autorzy moralizujący przypuszczalnie mieli kontakt ze współczesną etyką, którą posiadli tak jak Menander. Kiedy w 1968 r. odkryto natomiast papirus zawierający część jego sztuki *Dis Exapaton* (*Dwukrotny oszust*), będącej wzorem dla *Bacchides* Plauta, pojawiła się możliwość udowodnienia, że Plaut sam wprowadził do tekstu szereg refleksji o przyjaźni, a ponadto poszerzył monolog i zwiększył rolę niewolników, co z kolei skłoniło go do poszerzenia elementu moralizatorskiego⁴⁸. Publiczność teatralna, jak wiadomo (czy to w czasach działalności sofistów, czy perypatetyków lub innych szkół filozoficznych), znajdowała wielkie zadowolenie w elementach moralizatorskich, choć również w oglądaniu na scenie szlachetnych postaci i sytuacji, wyrażając dla nich aprobatę oklaskami. Aplauz dla tego, co dobrze znane, co często było nawet przedmiotem rozmyślań, ale nigdy nie było tak trafnie wyrażone⁴⁹.

⁴⁴ Fokida to kraina leżąca w Grecji środkowej nad Zatoką Koryncką, była ojczyzną Pyladesa.

⁴⁵ Podobnych przykładów znajdziemy znacznie więcej u Arystotelesa, np. w *Etyce nikomachejskiej* (IX 1171 a 21nn.; 11712 29 n.; 1171a 32 oraz 11712 35 nn.). W tym traktacie etycznym, zwłaszcza w ks. VIII I IX, omawia autor etykę opartą na przyjaźni (filia). Zob. Niemirska-Pliszczyńska 1968: 61–72. Również poza dramatem, w elegii greckiej znajdziemy gnomy, które nawiązują do przyjaźni, por. Stuligrosz 2002: 114–117, zob. Periander z Koryntu 73 a 523 Diels: „Bądź dla przyjaciół taki sam w powodzeniu i w nieszczęściu”.

⁴⁶ Zob. Marini 1985.

⁴⁷ Quint. *Inst.* 10, 1, 68.

⁴⁸ *Dis Exapaton* (*Dwukrotny oszust*), frag., zob. App. do J. Barsby, ed. *Bacchides*, London 1986.

⁴⁹ Por. Sen. *Ep. Mor.* 108,8: „non vides quemadmodum theatra consonant, quotiens aliqua dicta sunt quae publice adgnosimus et consensus vera esse testamur”, zob. Rawson 1987: 79–88.

Następca Plauta, Cecyliusz Stacjusz, często jest również cytowany przez Cycerona w celach moralizatorskich. Na przykład słynne sformułowanie Cecyliusza brzmi: „Saepe est enim sub palliolo sordido sapientia”⁵⁰. Wielu autorów rzymskich moralizowało. Nawet Horacy⁵¹, który krytykował rzymską publiczność, że jest hałaśliwa i bezkrytyczna, przyznał, iż sztuka może przyciągać uwagę, jeżeli jest *speciosa locis*, to znaczy zawiera treści atrakcyjne dotyczące moralności, a ponadto postaci starannie scharakteryzowane. Podsumowując tę krótką, a więc niekompletną wypowiedź, należy podkreślić ważność w teatrze rzymskim sentencji, które (obok spektakularnej akcji i intrygi) dorównywały znaczeniu, jakie pełnił w sztuce śpiew (*cantica*). Wątpliwości co do schematu metrycznego tych myśli sentencjonalnych można jednak mieć zwłaszcza, kiedy się pamięta o regionach, w których mówiono po łacinie, gdzie wers jambiczny z dramatu stał się powszechnie używanym wierszem epitafiów, o czy wspomniemy w zakończeniu artykułu.

W notatkach z wykładów historii literatury łacińskiej Profesor Ludwika Rychlewskiej znajduje się przekład omawianej sentencji Appiusza, który naszym zdaniem, powinien zadowolić współczesnego badacza:

Widząc przyjaciela zapominasz o [swoich] nieszczęściach;
jeśli ci na myśl przyjdzie twój wróg, nie zapominasz
o nich równie chętnie.

*

Fragment III
Faber est suae   quisque Fortunae.

U Sallustiusza sentencja Appiusza jest cytowana we wstępie do *Epistula ad Caesarem senem de re publica* I 1, 2: „Sed res docuit id verum esse quod in carminibus Appius ait fabrum esse suae quemque fortunae”. Treścią tego listu są uwagi o wpływie fortuny na sprawy ludzkie, którymi zazwyczaj rządzi wedle własnego kaprysu⁵². Maksymę wpisano w kontekst moralizujący, jako gloryfikację Cezara, o którym wiadomo, że w swoich licznych działaniach, a także w sprawowaniu władzy, nie podlegał kaprysom fortuny (losu), ponieważ jako człowiek dominował nad nią. Tę samą myśl zawierają słowa innego historyka, Liwiusza (24, 14, 8): „sua cuique fortuna in manu est”. Nie bez powodu jego wielki przeciwnik, Pompejusz, mówił o nim, że był bardziej szczęśliwy niż mądry (*maiore fortuna quam sapientia*, Sall. *ep.* I 2, 2). Zwycięstwa Cezara były jego zasługą, o przedsięwzięciach Pompejusza decydowała *fortuna*. Sentencja Appiusza funkcjonuje u historyka z Amiternum w odniesieniu do sytuacji,

⁵⁰ Cic. *Tusc. Disp.* 3, 56; vide Gell. 2, 23, 11, porównanie z Men. *Plocium*. Zob. Hartleb-Kropidło 2003: 148 (*fragm. incert.* XVIII).

⁵¹ Hor. *Ep.* II 1, 182.

⁵² Śnieżewski 2003: 19–71.

w której Cezar okazał się zwycięzcą nad Pompejuszem; taki wniosek wynika z porównania jej z innymi fragmentami historii Sallustiusza, które w odniesieniu do słowa *fortuna* wyrażają koncepcję przeciwną.

W kolejnym liście, *Epistula* II 1, 2, znajduje się również wypowiedź historyka, który zwraca się do Cezara wtedy, kiedy nie pokonał on jeszcze Pompejusza: „plerasque res fortuna ex libidine sua agitat”. Dwa określenia tej myśli sentencjonalnej wymagają objaśnienia: *faber* i *fortuna*⁵³. Należy zauważyć, że termin *faber* u Appiusza przechodzi z określenia wskazującego na kogoś, kto wykonuje swoją pracę jako rzemieślnik, rękodzielnik⁵⁴, w określenie *twórca* (Sall. *ep.* 1, 1, 2). *Fortuna* natomiast, z określenia ogółu wartości religijnych lub sakralnych⁵⁵, w kontekście sentencji Appiusza przybiera znaczenie „fortuna osobista” (szczęście osobiste), której każdy dla siebie jest twórcą (sprawcą lub przysłowiowym kowalem). W oczach jednostki lub społeczeństwa ten rodzaj fortuny może być pozytywny lub negatywny. Każdy, własnymi siłami, tworzy szczęście. Ten rodzaj koncepcji świata mógłby zgadzać się z refleksją pitagorejczyka, którym prawdopodobnie był Appiusz⁵⁶.

Ponadto w monografii *De coniuratione Catilinae* 8, 1 czytamy: „Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque”.

Według Sallustiusza „wszystkim rządzi Fortuna, ona wszelkim sprawom używa światła i cienia, raczej według swej zachcianki niż kierowana prawdą” (przeł. K. Kumaniecki). Historyk zwraca uwagę na wszechmoc fortuny i jednocześnie na słabość ludzkich kalkulacji. Podobne słowa padają w dyskursie Cezara przemawiającego w senacie (Sall. *Cat.* 51, 25): „Tempus, dies, fortuna, cuius lubido gentibus moderatur”. Jednak we wstępie utworu *Bellum Iugurthinum* I 3, 1 Sallustiusz ma zupełnie inne spostrzeżenia: „animus” „neque fortuna eget, quippe quae probitatem, industrias aliasque artis bonas neque dare neque eripere cuiquam potest”. Historyk twierdzi, że przewodnikiem i władcą życia ludzkiego jest *animus*, *duch*, ponieważ *Fortuna* aktywności i innych zalet charakteru nie potrafi ani dać, ani odebrać.

Liwiusz natomiast, w swojej historii Rzymu (*Ab Urbe condita*) zwraca uwagę na czynniki irracjonalne, kształtujące filozofię historii: *felicitas*, *fortuna* i *fatum*⁵⁷.

⁵³ Otto 1890: 141–145, s. v. *fortuna*; ThLL VI 1, 1912–192, col. 1175–1195, s. v. *fortuna*.

⁵⁴ Na przykład Pl. *Most.* 103: „laudant fabrum atque aedes probant”; *Rud.* 531: „fabri ferrari, qui apud carbones adsident”.

⁵⁵ Uosobionych także w bogini *Fortunie* (Champeaux 1987: 87–128). Cf. także Kajanto I., *Fortuna*, ANRW II 17, 1981: 502–558; Kaczor 2012: 282–294.

⁵⁶ Flores 1978: 29; Vide Cic. *Tusc.* IV 2, 4: „Mihi quidem etiam Appi Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistula quadam quae est ad Q. Tiberonem, Pythagoreum videtur”.

⁵⁷ Zagadnienia te omawia w swojej książce Stanisław Śnieżewski (2000: 38 nn). Autor zwraca także uwagę na kult bogów, naturę religii oraz na zagadnienia etyczno-prawne i polityczne, które podejmuje w swoim dziele historyk.

Korneliusz Nepos w życiorysie Attyka XXV 11,6 przytacza anonimowy senar jambiczny o charakterze moralizatorskim: „sui cuique mores fingunt fortunam hominibus”⁵⁸ („Sposób życia człowieka na los jego wpływa”, przeł. H. Cichocka), który później zostanie wprowadzony w kontekst (19, 1), oczywiście w odniesieniu do Attyka, w formie: „sicut supra significavimus, suos cuique mores plerumque conciliare fortunam”. Można przypuszczać, że wspomniany senar cieszył się długim życiem, ponieważ później powtórnie go użyto (a nawet częściowo zmieniono jego strukturę) u Cyclerona, *Parad.* 5, 1, 34: „cui quidem etiam, quae vim maximam habere dicitur, Fortuna ipsa cedit, sicut sapiens poeta dixit: suis ea (sc. Fortuna) cuique fingitur moribus”. Podobnie brzmi lemmat u leksykografa Noniusza (846 L): „sui cuique mores fingunt; omnipotens fortuna esse desivit; quo Sallustius mire (Cat. 2, 5): fortuna simul cum moribus immutatur”. Z analizy tego zagadnienia wynika, że człowiek już nie jest *faber*, twórcą, sprawcą swojego losu (*fortuny*), lecz są nimi jego *mores*, *obyczaje*.

Sentencja Appiusza „Faber est suae quisque fortunae” pochodzi z komedii Filemona, o czym wspomina Franz Stoessl⁵⁹, a co wcześniej udowodnił Friedrich Marx⁶⁰. Ze sztuki greckiego komediopisarza pt. *Thesaurós* zachowały się jedynie dwa małe fragmenty, których Plaut w swojej sztuce nie uwzględnił⁶¹. Niemniej i tak komedia plautyńska *Trinummus*, prolog v.18–20, wzorowana na sztuce Filemona, jest dla nas cennym świadectwem, gdy chodzi o następującą sentencję: „sapiens... ipsus fingit fortunam sibi”, v. 363. Funkcja sentencji wyraźnie stoi pod znakiem moralizmu wynikającego z tekstu i z faktu, że funkcjonuje w społeczeństwie, które przeżywa wielkie przemiany ekonomiczne oraz społeczne.

Długi dialog (vv. 276 nn.) pomiędzy Filemonem i Lyzitelesem, jego synem, koncentruje się na żądaniach o pomoc materialną ze strony Lyzitelesa na rzecz jego przyjaciela Lesbonikusa. Sentencję wypowiada Filton w odniesieniu do Lesbonikusa, który roztrwonił już majątek ojcowski i czuje się jak ten, co „zjadł to, co miał i czego nie miał”. *Fortuna* u Plauta oznacza więc „osobisty los” (również materialny). Syn, który usprawiedliwia krach finansowy przyjaciela Lesbonikusa, wypowiada słowa: „nam sapiens quidem pol ipsus / fingit fortunam sibi; eo non multa quae nevolt eveniunt, nisi victor malust”. A zatem funkcja moralizatorska sentencji Appiusza (jaką to funkcję pierwotnie ta sentencja posiada) następnie jest kontynuowana w wersji Plauta, oczywiście ulegając pewnej modyfikacji, i kolejny raz obserwujemy ten walor moralizatorski w kontekście sentencji appiuszowskiej za sprawą Sallustiusza (*Epist. ad Caes.* I 1, 2).

⁵⁸ Ribbeck 1898, wyd. 3., pall. inc. frag. LXVII, v. 75 (s. 147): „Sui quique mores fingunt fortunam hominibus”, vol. II: *Comitorum Romanorum praeter Plautum et Terentium reliquiae*.

⁵⁹ Stoessl 1979: 18–23.

⁶⁰ Marx 1897.

⁶¹ Cf. Krysiniel-Józefowicz 1949. Plaut także adaptował inne komedie Filemona: *Mercator*, *Epidicus*, *Pseudolus*, i *Mostellaria*.

Być może należy także uwzględnić w badaniach wypowiedź innego historyka rzymskiego, a mianowicie Waleriusza Maksymusa (1 poł. I w.), autora dzieła pt. *Factorum et dictorum memorabilium libri IX* (*Czyny i powiedzenia godne pamięci w dziewięciu księgach*), które wykazuje tendencje moralizatorskie (zob. rozdz. III–IV) oraz: „Ap. Claudium crebro solitum dicere acceperimus VII 2, 1 negotium populo Romano melius quam otium committi”. („Często słyszeliśmy, że Appiusz Klaudiusz zwykł mówić, iż dla narodu rzymskiego lepiej jest, gdy stale przydziela się mu jakieś zajęcie, niż gdy pozostawia się go w bezczynności”, przeł. I. Lewandowski).

Peryfraza *crebro solitum dicere* wskazuje na krótko wyrażoną myśl, dostosowaną do konkretnej sytuacji (patrz: *apoftegmat*). Taka formuła zazwyczaj wskazuje na cytowanie wypowiedzi osób sławnych lub filozofów, jak zaznacza w swoim artykule Paul Lejay⁶², ale ponieważ nic bliżej nie wiemy o tym testimonium, trudno jednoznacznie zdecydować o jego kwalifikacji.

Sentencja Appiusza, w wersji „Homo fortunae suae ipse faber” („Człowiek jest kowalem swego losu”) znalazła się w rozprawie włoskiego filozofa Giovanniego Pico Della Mirandola, *O godności człowieka* (1486)⁶³. Wiadomo również, że Horacy napisał odę sławiącą potęgę *Fortuny*: *O diva, gratum quae regis Antium*, która kończy się modlitwą w intencji pomyślnych wypraw wojennych Augusta na Brytanów i Arabów. Tytuł jej brzmi *Ad Fortunam* (metrum: strofka alcejska); nazywana jest ta pieśń *Hymnem do Fortuny z Ancjum*, w Lacjum⁶⁴, niemniej w tym wypadku chodzi o staroitalską boginię płodności i urodzaju, następnie przeznaczenia, szczęścia i nieszczęścia, a także ślepego przypadku, utożsamioną z gr. Tyche. Sentencję naszą należy więc tłumaczyć w kontekście świadectwa historyka „Każdy jest twórcą swojego losu”.

Konkludując można odnieść wrażenie, że Sallustiusz chętnie cytował wypowiedzi Appiusza. Na przykład w dziele *Historiae* IV 54 kieruje słowa cenzora do jednego z mówców. Dzięki testimonium Noniusza (84 L.) mamy potwierdzenie użycia takich słów przez Appiusza: „Inde et Sallustius: canina, ut ait Appius, facundia exercebatur” („Stąd i Sallustiusz: napastliwa wymowa polityczna” – jak mówił Appiusz, była uprawiana). Według Laktancjusza, filozofa i pisarza łacińskiego (autora *Divinae Institutionum – Podstawy Nauki Bożej* (VI 18, 26) domniemanym mówcą, do którego historyk kieruje swoją wypowiedź był Cyceyron⁶⁵. W *Satyrykonie* Petroniusza (43, 3) Phileros mówi o współbiesiadnikach na uczcie u Trymalchiona: „De re tamen ego uerum dicam, qui linguam comedi”⁶⁶

⁶² Lejay 1920: 137.

⁶³ Cf. Korolko 1997: 173.

⁶⁴ *Antium* (dzis. *Anzio*), miasto leżące w Lacjum, znane ze świątyni *Fortuny*, w której znalazły się jej dwa posągi: *Fortuna equestris*, symbol losu na wojnie, i *Fortuna felix*, symbol płodności.

⁶⁵ Cf. Quint. 12, 9, 9: „Ea est enim prorsus canina, ut ait Appius, eloquentia.”

⁶⁶ Vide Th. Kock, *Com. Gr.*, III. ..., 521, 629. Przytacza on fragment z komedii grec.: Ἐχίδνης καρδίαν ἐδήδοκεν.

- Fragmenta poetarum collegit et emendavit*, ed. Aem. Baehrens, Lipsiae 1886.
Fragmenta poetarum comoediae nova, coll. et disposuit A. Meineke, Berolini 1839–1857.
 Morel W. *novis curis adhibitis edidit* C. Buechner, Leipzig 1982. [= Blänsdorf 1995].
Historia Critica Comitorum Graecorum, w: *Fragmenta Comitorum Graecorum*, vol. I, ed. A. Meineke, Berolini 1857.
Plauti Comoediae, rec. Fr. Leo, vol. I, II, Berolini 1895, 1896.
Poetarum Latinorum Fragmenta praeter Ennium et Lucilium (FPL), ed. W. Morel, Lipsiae 1927.
Poetae comici Graeci, vol. VI 2: *Menander. Testimonia et fragmenta apud scriptores servata*, ed. C. Austin, R. Kassel, Berlin–New York 1998.
Poetarum Romanorum veterum. Reliquiae, elegit E. Diehl, Bonn 1911.
Poeti Latini Arcaici, vol. I, (Livio Andronico, Nevio, Ennio), a cura di A. Traglia, Torino 1986.
Scaenicae Romanorum poesis fragmenta, vol. I: *Tragicorum Romanorum fragmenta*, Lipsiae 1897–1898; vol. II: *Comitorum Romanorum praeter Plautum et Terentium reliquiae*, ed. O. Ribbeck, Lipsiae 1855 (1873, 1898).
Scaenicorum Romanorum Fragmenta I: Tragicorum fragmenta, ed. A. Klotz, Monachii 1953.
T. Macci Plauti Comoediae, rec. W.M. Lindsay, vol. I–II, Oxonii 1903.
The Fragments of Attis Comedy, vol. III A, ed. and transl. J. M. Edmonds, Leiden 1961.

* * *

- Dworacki 1991: S. Dworacki, *Eupolis i fragmenty jego komedii*, Poznań 1991.
 Hartleb-Kropidło 2003: B. Hartleb-Kropidło, *Rzymska poezja sceniczna. Cecyliusz Stacjusz. Fragmenty zaginionych sztuk*, Wrocław 2003.
 Łanowski 1982: J. Łanowski, *Menander. Wybór komedii i fragmentów. Pseudo-Plutarch porównanie krytyczne Arystofanesa i Menandra*, oprac. J. Łanowski, Wrocław 1982.
 Menander, *Epitrepontes*, ed. U. Wilamowitz-Moellendorf, Berlin 1925.

Inne

- Bielawski 2017: K. Bielawski, *Deflicki trójnóg. Sentencje delfickie*, Kraków 2017.
Cn. Naevii Belli Punici carminis quae supersunt, wydanie i wstęp Wł. Strzelecki, Wrocław 1959.
 Korolko 1997:
 Czapiński 1892: L. Czapiński, *Księga przysłów, sentencji i wyrazów łacińskich, używanych przez pisarzy polskich*, oprac. L. Czapiński, Warszawa 1892.
 Korolko 1997: M. Korolko, *THESAURUS. Skarbiec łacińskich sentencji, przysłów i powiedzeń w literaturze polskiej*, oprac., Warszawa 1997.
Sentencje i chreje, wyb. M.B. Awianowiczowie, oprac. B.B. Awianowicz, Toruń 2008.
Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome, ed. W. M. Lindsay, Lipsiae 1913.
Słownik cytatów łacińskich. Wyrażenia, sentencje, przysłowia, oprac. I. Landowski, K. Woś, Kraków 2002.
The Annals of Q. Ennius, ed. with introduction and commentary by O. Skutsch, Oxford 1985, 1998 repr.
 Tytus Liwiusz, *Dzieje od założenia miasta Rzymu. Wybór*, przeł. i oprac. W. Strzelecki, Wrocław 2004.
 Werke 1956: E. Werke, *Die chronik des Hieronymus*, hrsg. von R. Helm, w: *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*, Berlin 1956.

Słowniki

- Forcellini 1858–1887: *Totius Latinitatis lexicon*, ed. A. Forcellini, vol. I–X, Prati 1858–1887.
 Lodge 1926–1933: G. Lodge, *Lexicon Plautinum*, ed. G. Lodge, vol. II, Lipsiae 1926–1933, s. v. *stuprum*.

- Plezia 1979: M. Plezia, *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. V, Warszawa 1979.
Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s.v. *stuprum* (autor hasła: Janusz Kamiński).
Słownik grecko-polski, t. I–IV, oprac. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958–1965.
Słownik łacińsko-polski, red. nauk. J. Korpanty, t. II, Warszawa 2003.
Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków, oprac. J. Sondel, Kraków 1997.
 Szymańska, Żeber 2020: A. Szymańska, J. Żeber, *Publilius Syrus. Maksymy moralne-Sententiae*, oprac. i przeł. A. Szymańska, J. Żeber, Wrocław 2020.
 ThLL 1900–1982: *Thesaurus linguae Latinae [=ThLL]*, vol. I–X. 2, Lipsiae 1900–1982.

Opracowania

- Albrecht 1992: M. Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur I*, Bern 1992.
 Appel 2004: H. Appel, *Animus Liber. Kwestia obiektywizmu w pisarstwie historycznym Sallustiusza*, Toruń 2004.
 Ballaira 1968: G. Ballaira, *Una sentenza di Appio Claudio Cieco* (fr. 2 Morel= Prisc. 8, 18 in GL 2, 384 Keil), „Studi Italici di filologia classica” XI (1968), 190–199.
 Barabino 1975: G. Barabino, *Les voces animalium di Nonio Marcello*, „Studi Noniani” III (1975), 20, 41–42.
 Bartol 1999: *Liryka grecka*, t. I: *Jamb i elegia*, oprac. K. Bartol, Warszawa–Poznań 1999, 272–274.
 Biliński 1981: B. Biliński, *Appio Claudio Cieco e l’aspetto sociale della sua sentenza „Fabrum esse suae quemque fortunae”*, w: *Litterature comparate, problemi e metodo*, vol. IV: *Studi in onore di E. Paratore*, Bologne 1981, 283–291.
 Brożek 1977: M. Brożek, *Orientacja starożytnych w budowie wierszy komedii rzymskiej*, w: „Meander” XXXII/6, 196–207.
 Champeaux Jacqueline 1987: J. Champeaux, *FORTUNA. Recherches sur le culte de la Fortune à Rome et dans le monde romain des origines à la mort de César*, II *Les transformation de Fortuna sous la république*, Rome 87–128.
 Cole 1969: A.T. Cole, *The Saturnian Verse*, „Yale Classical Studies” XXI (1969), 73.
 Danielewicz 1996: J. Danielewicz, *Liryka starożytnej Grecji*, oprac. J. Danielewicz, Warszawa–Poznań 1996.
 Dłuska, Strzelecki 1959 (red.): *Metryka grecka i łacińska*, red. M. Dłuska i Wł. Strzelecki, Wrocław 1959, 82 nn.
 Dziuba 2004: A. Dziuba, *Curiositas „Historii rzymskiej” Wellejusza Paterkulusa*, Lublin 2004.
 Dziuba 2005: A. Dziuba, „Sentencja w tekście „Historii Rzymskiej” Wellejusza Paterkulusa, „Roczniki Humanistyczne” LIII/ 3 (2005), 89–100.
 Flores 1978: E. Flores, *Valori di scambio e ideologia: la fortuna e il fabbro appiani*, w: *Latinità arcaica e produzione linguistica*, 27–37, Napoli 1978.
 Giardina 1974: G.C. Giardina, *Sui frammenti di Appio Claudio Cieco*, w: *Poesia Latina in frammenti. Miscellanea Filologica*, Genova 1974, 257–261.
 Guizzi 1968: F. Guizzi, *Aspetti giuridici del sacerdozio Romano. Il sacerdozio di Vesta*, Napoli 1968, 142 nn.
 Havet 1880: M. Louis Havet, *De saturnio Latinorum uersu*, Paris 1880, 383; *Cours métrique*, 1893, 215–216.
 Halporn, Martin 1980: J.W. Halporn, O. Martin, *Lateinische Metrik*, München 1980.
 Leo 1905: F. Leo, *Der Saturnische Vers*, 66, 3 „Abhandl. der Gesell. der Wissenschaften zu Göttingen 1905, 66, 3.
 Hauler 1915: E. Hauler, *Zu Appius Claudius Sententiae*, „Wiener Studien” 37 (1915), 371–373.
 Hermann 1964: L. Hermann, *Les „sententiae” d’Appius Claudius*, w: *Hommages à Jean Bayet*, Bruxelles–Berchem 1964, 255–259.
 Hofmann 1985: J.B. Hofman, *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg 1951, (przekład na język włoski: *La lingua d’uso latina*, Ricottilli L., Bologna 1985).

- Jenkins 1932: E.B. Jenkins, *Index verborum Terentianus* by..., Chapel Hill 1932.
- Kaczor 2012: I. Kaczor, *Des, ritus, cultus. Studium na temat charakteru religii starożytnych Rzymian*, Łódź 2012, 282–294.
- Keil, Hertz 2010: H. Keil, M. Hertz, *Grammatici Latini*, vol. II, Cambridge 2010.
- Klinger 1962: W. Klinger, *Do jednowierszowych sentencji (Μοῦσῆτιχοι) Menandra uwagi*, „Meander” XVII/5 (1962), 227–235.
- Koestermann 1970: E. Koestermann, *Ps. Sall. Epistula ad Caesarem Senem*, „Historia” 19 (1970), 216–223.
- Komornicka 1987: A.M. Komornicka, *Poezja starożytnej Grecji. Wybrane gatunki literackie*, Łódź 1987, 132–139.
- Kruschwitz 2002: P. Kruschwitz, *Carmina Saturnia Epigraphica*, Stuttgart 2002.
- Krysiniel-Józefowicz 1949: B. Krysiniel-Józefowicz, *De quibusdam Plauti exemplaribus Graecis Philemo-Plautus*, Toruń 1949, 84–98.
- Kühner-Stegmann 1966: R. Kühner, G. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache* II I, Hannover 1966, 6.
- Langen 1974: P. Langen, *Beiträge zur Kritik und Erklärung des Plautus*, Leipzig 1880 (repr. Hildesheim 1974), 194–196.
- Lejay 1920: P. Lejay, *Appius Claudius Caecus*, „Revue de philologie” XLIV (1920), 133–134.
- Leumann, Hofmann, Szantyr 1963: M. Leumann, J.B. Hofmann, A. Szantyr, *Lateinische Grammatik* I, wyd. 5, München 1963.
- Lewandowski 2007: I. Lewandowski, *Historiografia rzymska*, Poznań 2007, 128–129.
- Łanowski 1951: J. Łanowski, *De monostichis Menandri quae dicuntur quaestiones selectae*, oprac. J. Łanowski, Wratislaviae 1951, 36–74.
- Łanowski 1988: J. Łanowski, *Uwagi o gnomach w komedii starożytniej*, w: *Munera philologica et historica Mariano Plezia oblata*, red. J. Safarewicz, Warszawa 1988, 161–167.
- Madyda 1965: Wł. Madyda, *O pierwszym narodowym eposie rzymskim.*, „Meander” XX/5 (1965), 157–177.
- Marini 1985: M. Marini, *Osservazioni sui frammenti di Appio Claudio*, „Rivista di Cultura Classica e Medioevale” 1–2 (1985), 4–11.
- Marx 1897: Fr. Marx, *Appius Claudius und Philemon*, „Zeitschrift für die Österreichischen Gymnasien” 48 (1897), 217–220.
- Neue, Wagener 1902: Fr. Neue, G. Wagener, *Formenlehre der lateinischen Sprache*, t. 1–4, Leipzig 1902.
- Niebuhr 1832: B.G. Niebuhr, *Römische Geschichte*, vol. III, Berlin 1832, 367n. 535.
- Niemirska-Pliszczyńska 1968: J. Niemirska-Pliszczyńska, *Czar przyjaźni. Z rozmyślań nad VIII i IX księgą „Etyki nikomachejskiej” Arystotelesa*, „Roczniki Humanistyczne” XVI/3 (1968), 61–72.
- Opelt 1965: J. Opelt, *Die Lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie*, Heidelberg 1965, 234.
- Otto 1890: A. Otto, *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig 1890, s.v. fortuna, 141–145.
- Palmer 1954: L.R. Palmer, *The Latin Language*, ed. L.R. Palmer, Bedminster 1954, 313.
- Passerini 1935: A. Passerini, *Il concetto antico di Fortuna*, „Philologus” 90 (1935), 90–97.
- Pighi 1964: J.B. Pighi, *De minore priscorum Latinorum Saturnio*, „Latinitas” XII, lib. II (1964), 102–105.
- Pigoń 2006: J. Pigoń, *Quaestiones selectae po siedemdziesięciu latach. Z dziejów sporu o tematykę i kompozycję eposu Newiusza*, w: *Mistrz Władysław Strzelecki (1905–1967)*, red. L. Stankiewicz, Wrocław 2006, 25–42.
- Prawo rzymskie*, oprac. E. Szymoszek, J. Żeber, Wrocław 2005, 44–53.
- Rawson 1987: E. Rawson, *Speciosa locis morataque recte*, w: *Homo Viator. Classical Essays for J. Bramble*, ed. by M. Whitby, Ph. Hardie, M. Whitby, Bristol 1987, 79–88.

- Rychlewska 1990: L. Rychlewska, *Cecyliusz Stacjusz – poeta vetus novusque*, „EOS” LXXVIII (1990), 297–314.
- Scarsi 1982: M. Scarsi, *Fortuna in Sallustio*, „Studi Noniani” VII (1982), Genova, 239–245.
- Sinclar 1993: P. Sinclar, *The Sententia in Rhetorica ad Herennium: A Study in the Sociology of Rhetoric*, „American Journal of Philology” 114 (1993), 561–580.
- Sondel 1997: J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s.v. *turpitude*.
- Sowa 2009: J. Sowa, *Między Erosem i Arete. Przyjaźń w etyce Platona i Arystotelesa*, Łódź 2009.
- Stankiewicz 2004: L. Stankiewicz, *Locus sententiosus w komedii rzymskiej Lucjusza Afraniusza*, „Collectanea Philologica” VIII (2004), 193–203.
- Stankiewicz 2008: L. Stankiewicz, *A duch jego był napięty jak luk*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” XVIII (2008), 215–221.
- Stankiewicz 2019: L. Stankiewicz, *Prastara pieśń kultowa – Carmen Fratrum Arvalium*, w: *O poetach i poezji. Od antyku po współczesność. Studia i szkice dedykowane Pani Profesor Zofii Głombiowskiej*, red. I. Bogumił i J. Pokrzywnicki, Gdańsk 2019, 33–47.
- Stoessl 1979: F. Stoessl, *Die Sententiae des Appii Claudius Caecus*, „Rheinisches Museum” 122 (1979), 18–23.
- Stuligrosz 1997: M. Stuligrosz, *Gnoma: definicje i zakres zastosowania*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” XI (1997), 39–47.
- Stuligrosz 2002: M. Stuligrosz, *Gnoma w twórczości Pindara*, Poznań 2002.
- Śnieżewski 2000: S. Śnieżewski, *Koncepcja historii rzymskiej w „Ab Urbe condita” Liwiusza*, Kraków 2000.
- Śnieżewski 2003: S. Śnieżewski, *Salustiusz i historia Rzymu*, Kraków 2003.
- Tiffou 1977: E. Tiffou, *Salluste e la fortuna*, „Phoenix” 31 (1977), 349–360.
- Zalewska 1986: H. Zalewska, *Nauki etyczne Hezjoda i Teognisa w świetle gnomiki archaicznej*, „Meander” 41 (1986), 201–210.

THE MORALIZING FUNCTION OF APPIUS MAXIMS

Summary

The collections of fragments of Latin poets include three maxims attributed to Appius (see, among others, J. Blänsdorf, *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*, Stuttgartiae et Lipsiae 1995). The author of the article begins her research with an analysis of ancient testimonies (Fest 418 L., Prisc GLK II 384 and Sall. Epist. 1, 1, 2), then presents contemporary works devoted to this issue, draws attention to the metric features of the fragments as well as their social function.